

Kelemen Áron OSB

Tolnai Máté breviáriuma

„Szent Benedek Rendje, amely Magyarországon a többi rend közül a legnépesebb, mint valamely égi fény, ragyogó példát állít a népnek, hogy egyenes úton és világosságban haladjon előre, az officiumokat pedig a legszabályszerűbb odaadással végzi ...”¹

Zsigmond király 1393-ban lejegyzett dicsérő szavai alig száz év elteltével már inkább pirulásra adhattak volna okot az akkori bencéseknek Magyarországon. Az egykor működő több mint nyolcvan bencés monostorból 1500-ra már csupán negyvenhat marad, és a szerzetesi fegyelem e megmaradt apátságokban is erős kívánnivalókat hagyott maga után. Mindezt természetesen nem valamiféle véletlen egybeesések baljós sorozata okozta. Amikor 1508-ban két vizitátor, a bátai és a zalavári apáturak mindössze hat hét alatt tizenhét monostort látogattak meg, szinte egy olyan monostort sem találtak, ahol a konvent apát és regula vezetésével élné a szabályszerű szerzeteséletet. Az apátok helyén a monostort kormányzó világi kommandátorok álltak, akik kényük-kedvük szerint bántak a rájuk bízott közösséggel. A szerzetesek nem egy esetben éheztek, a kormányzó gyakran saját templomukba sem engedte be őket. Az ilyesféle vezetés nem kedvezett a szerzetesi fegyelemnek, az ilyen vezetőnek sem szerzetesei, sem a világiak előtt nem volt hiteles és a kormányzáshoz szükséges tekintélye. A szerzetesek gyakran elkóboroltak, majd kedvük szerint visszatértek a monostorba. Valamirevaló konventet csupán Garamszentbenedeken találtak, ahol hét szerzetes élt apát és prior vezetésével. A hanyatlás jelei azonban itt is látszottak. A szerzetesek arról panaszkodtak a vizitátoroknak, hogy az apát többre becsüli világi csatlósait, mint szerzetestársait. Ha hibáztak, nemegyszer világi emberek előtt szidalmazta őket, büntetésüket világi szolgálkkal hajtatta végre. A szerzetesek azért is panaszt tettek, hogy az apát világi emberei jobb ellátásban részesülnek, mint ők.

Az áldatlan állapotokra, főként azokra, amelyek a királyi alapítású monostorokban uralkodtak, maguk a királyok is felfigyeltek. Pannonhalma, hogy a király megóvja az esetleges további romlástól, már 1472-től magának Mátyás királynak a kormányzása alatt áll. A király, hogy elcsendesítse ellenfeleit, akik azzal vádolták, hogy Pannonhalma kormányzását merő haszonlesésből ragadta magához, nagyszabású építkezésekbe kezd. És valóban, az 1486-ban befejezett új kerengőfolyosó ékessége a visegrádi királyi palotáéval vetekszik. Mátyás 1490-ben bekövetkezett halála után a kormányzók gyorsan váltják egymást

¹ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest 1971. 220.

a monostor élén. Soraikban találjuk többek között Bakócz Tamás érseket vagy Borgia Cézár bíborost is. 1493-ban Ulászló király határozza el a magyarországi bencés reguláris élet helyreállítását.

Ebben az évben Tolnai Mátét Velencében találjuk. Tanulmányait itáliai egyetemeken végzi, a fentebb említett évben Velencében felvételét kéri a dominikánus rend testvérületébe. Jámbor, őszintén vallásos indíttatása kétségbevonhatatlan, elhatározása szilárd. Ulászló udvarában kancelláriai jegyző lesz, ígéretes karrier áll előtte. 1500-ban azonban elhagyja az udvart, jóllehet a király feltétlen bizalmasaként Pannonhalmát udvari tisztségei mellett, elődei mintájára is kormányozhatta volna. Felveszi a szerzetesruhát, a királlyal apáttá nevezeteti ki magát, megbízást és felhatalmazást kér a monostor, majd az egész rend megreformálására. A reform végrehajtásának első és legfontosabb lépései között a monostor liturgiájának helyreállítása áll.

Pannonhalma liturgikus élete nem nélkülözte a gazdag múlt emlékeit. A XI. század végén Szent László király rendeletére kiállított összeíró oklevélben elénk táruló könyvtár a nyugati, elsősorban német nyelvterületen fekvő monostorok könyvtáraihoz hasonlítva is méreteiben impozáns, a liturgia tekintetében az átlagot felülmúló módon igényes. Amíg például a pannonhalmi könyvtárhoz hasonló méretű Blaubeuern apátság könyvtárában ugyanabban az időben 91 kötetből 31 liturgikus, addig Pannonhalma 77 kötetéből 43.² A zsolozsma imádkozásához szükséges kötetek között találunk többek között négy noktürnálét, négy antifonálét, három kollektáriumot (amely a kapitulumokat is tartalmazta), négy himnáriumot és még számos olyan olvasmányokat, beszédeket (sermones), homíliákat vagy a vértanúk szenvedéséről és a szentek életéről szóló tudósítást, amelyet minden bizonnyal az éjszakai zsolozsmában használtak.

A Tolnai Máté kezdeményezésére összeállított breviárium első kiadása 1506-ban látott napvilágot Velencében, Lucantonio Giunta nyomdájában, majd ennek nyomán 1515-ben egy *Diurnale Monasticum* ugyanott, végül 1519-ben újra ki nyomtatják a teljes breviáriumot Velencében, de már Petrus Liechtenstein nyomdájában, az 501^v tanúsága szerint „accuratissime revisum : correctum et emendatum”. Valóban, a második teljes kiadás számos gyakorlati, a használatot megkönnyítő kiegészítést tartalmaz. Közülük talán a legfontosabbak a lapszéken elhelyezett oldalszámталások, amelyek alapján az egy-egy offíciiumhoz tartozó zoltár- és himnuszszövegekhez könnyebben eljuthatunk.

Tolnai Máté breviáriuma korának szokása szerint három fő részből áll. Ezek a psalterium, a temporale és a sanctorale. Az egyébként egyszerű kiállítású breviárium ezek kiemelt kezdőpontjain mindkét kiadásban gazdagon van díszítve. Díszes iníciuma van a húsvéti offíciiumnak és a breviárium végén a Szűz Mária offíciumát és a halotti zsolozsmát tartalmazó függeléknek is.

² Veszprémy László: „A pannonhalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján”, in *Mons Sacer 996–1996*. I. Pannonhalma 1996.

A továbbiakban a breviárium egyes részeinek rövid, vázlatos áttekintésére vállalkozunk. Az első rész címdoldalán (ld. 236. lap) a következő feliratot találjuk (normalizált helyesírással):

*Breviarium Ordinis Sancti Be-
nedicti de novo in Monte
Pannoniae Sancti Marti-
ni ex rubrica patrum
Mellicensium summa
diligentia ex-
tractum.*

Az első rész a pszaltériummal kezdődik. A zsoltárok nem a órák szerint rendezve, hanem számsorban következnek. Az oldalak tetején a tájékozódást segítő felírások állnak a nap és az imaóra megjelölésével. A bencés zsoltárbeosztásban mindössze két olyan óra van, amelynek zsoltárai nem folytonosan haladnak, ezek pedig a laudes és a kompletórium. E két imaóra zsoltárait lapszéli utalások segítségével lehet megkeresni. A zsoltárok közé dolgozták be az évközi időszak himnuszait, kapitulumait, antifónáit és rezponzóriumait, a Mária-antifónákat, valamint a részletes utasításokat (rubrikák) a zsolozsmák végzéséhez. A hétfői prima végén részletes leírását találjuk az officium capitulának, a 133. zsoltár után a kompletóriumnak. A Mária-antifónák közül mindössze hármat ismer. Általában a *Salve Regina* szerepel a kompletórium végén, húsvéttól áldozósütörtökig a *Regina caeli*-t énekelteti, ádvent első vasárnapjától karácsony vigíliájáig az *Alma Redemptoris*-t. Az éjszakai virrasztó zsolozsmát „officium nocturnum”-nak nevezi. Az officium capituli leírásában a *Confiteor* imának érdekes és sajátos szövegváltozatát találjuk, mely a gondolattal való vétkezés mibenlétét lépésről lépésre taglalja:

*Confiteor omnipotenti deo,
beatissime marie virgini, beato benedicto, omnibus sanctis dei et vobis
me graviter peccasse per superbiam in lege dei mei, cogitatione :
delectatione consensu visu verbo opere et omissione, mea culpa mea
maxima culpa.
Ideo precor beatissimam virginem mariam, beatum benedictum, omnes
sanctos dei et vos
orare pro me.*

A zsoltárokhoz a laudeskantikumok sorozata kapcsolódik hétfővel kezdődően vasárnapig. Érdekes, hogy, bár a kantikumokat egyáltalán nem különíti el a zsoltároktól, mégis mintegy kétszer akkora iniciálékkal kezdi őket. A *Benedicite* kantikumot a *Te Deum* laudamus követi „Canticum sanctorum ambrosii et augustini episcoporum” felirattal, majd a „Canticum quotidianum in laudibus” címet viselő Benedictus, „Canticum marie virginis” címmel a Magnificat, végül „Canticum symeonis iusti” felirattal a *Nunc dimittis*. Ez utóbbinak még antifónája is van: „Ne reminiscaris Domine delicta nostra vel parentum no-

strorum neque vindictam sumas de peccatis nostris.” Érdemes azonban megjegyezni, hogy a szentbenedeki zsolozsmában nem szerepel a kompletóriumban a *Nunc dimittis* kantikum, és a Tolnai-breviárium kompletóriumában sem találunk rá semmiféle utalást. Az antifónájában sem utal semmi az éjszakára, hacsak a bűnbánat nem. Ez azért is figyelemreméltó, mert az egyes imaórákat a breviárium nagyon is részletesen látja el utasításokkal, sőt a más lapokon található tételeket incipittel és oldalszámmal is jelzi. A kérdésre a választ a breviárium végén található officium parvum-ok tanulmányozása adhat. Az ötödik díszes címoldalt követő Szűz Mária-officium és a halotti officium érdekes módon nem a monasztikus, hanem a szekuláris zsolozsmarendet mutatja, a *Nunc dimittis*-re antifónákat is ad, és incipites utalással hozza az említett kantikumot. További vizsgálódást igényel e két officium forrásainak felkutatása, amely talán arra a kérdésünkre is választ ad, hogy miért hagyták változatlanul, szekuláris formájukban ezeket az officiumokat.

A *Nunc dimittis* és a *Ne reminiscaris* antifóna között már ott találjuk a „Letanie” feliratot. Az azonban, hogy az antifóna a kantikumokat követő litániához tartoznék, kevéssé valószínű. A litániában számos magyar szent is megtalálható: Szent István király, Szent László király, Szent Imre herceg — bár érdekes, hogy a szent szerzetesek és remeték sorában, Szent Erzsébet pedig a szent szüzek és szerzetesnők között.

A *Collecte* feliratot viselő sorozat alkalmi könyörgéseket tartalmaz, szám szerint tizet: négyet a bűnök bocsánatáért, azután az apátért, a békéért; kettőt a meghalt hívekért, de ebben a sorozatban találjuk az *Actiones nostras* kollektát is. A kollekták sorát „finis” felirat zárja.

A himnárium nem kezd új oldalt, de a himnárium felirata és a *Conditor alme* himnusz díszes iniciáléja egy az eddigieknél fontosabb választóvonalat jelez. „Sequuntur hymni de tempore et sanctis per anni circulum et primo per adventum domini ad vespervas hymnus.”

Az egyházi év ünnepeköréből adventre három (*Conditor alme; Verbum supernum; Vox clara*), karácsonyra kettő (*Christe Redemptor; A solis ortus*), vízkeresztre kettő (*Hostis Herodes; Enixa est puerpera*), nagyböjtre öt, a szenvedés idejére további három (*Vexilla Regis; Pange lingua; Lustris sex qui*), húsvétra három (*Ad cenam Agni; Rex aeternae; Aurora lucis*), Mennybemenetelre kettő (*Iesu nostra redemptio; Aeternae Rex altissime*), pünkösdre három (*Veni Creator; Iam Christus astra; Beata nobis gaudia*) himnuszt hoz. A hármass csoportokból az elsőt a vesperásra, a másodikat az officium nocturnum-ra, a harmadikat a laudesre szánja. Ahol csak két himnusz van, ott az első a vesperásra és a matutínumra, a második a laudesre éneklendő. A vízkereszt laudesére rendelt *Enixa est puerpera* nem egyedi esete a himnuszos dividálásának sem itt, a himnáriumban, sem a breviárium más részein fellelhető himnuszos esetében.

A legnagyobb himnuszanyaga nagyböjtnak van. Vesperásra két himnuszt is közöl, az egyiket (*Audi benigne*) köznapokra, a másikat (*Aures ad nostras*) vasárnapokra. Matutínumra az *Ex more docti mystico*, laudesre a *Iam Christe sol*

iustitiae kezdetűt rendeli. Érdekes, hogy csak erre az időszakra vesz külön kompletórium-himnusz: az egyébként szokásos *Te lucis ante terminum* helyett nagyböjtben a *Christe qui lux es et dies* kezdetű éneklendő.

További saját himnuszanyaga van a Szentháromság ünnepének: az *O lux beata Trinitas* hatversszakos változata (matutínumra), Urnapjának, Szűz Máriának, Szent Pál megtérésének, Szent Mór apátnak, Szent Péter székfoglalásának, Szent Benedek atyánknak, a Szent Keresztnek, Keresztelő Szent Jánosnak, Szent Péter és Pál apostoloknak, Szent Mária Magdolnának, Vasas Szent Péter ünnepének, Szent Lőrincnek, Szent Mihály főangyalnak, Mindenszenteknek és Szent Mártonnak.

A himnáríum harmadik részében a *commune sanctorum* anyagát találjuk apostolok ünnepeire, egy illetve több vértanú tiszteletére, hitvalló, püspökök, szüzek és a Templomszentelés ünnepeire.

A breviárium további részei is tartalmaznak himnuszokat az egyes offíciúmok szövegeibe illesztve, de a pszaltériumhoz fűzve csupán e felsorolt anyagot találjuk. A himnuszok után a vasárnapi és ünnepi matutínúmok harmadik nokturnusának kantikumai zárják a breviárium első részét a liturgikus időszakoknak és ünnepeknek megfelelően rendezve, valamint egy „*finis psalterii*” felirat.

A *temporale* gazdagon díszített címlapjainak fametszetei a karácsonyi ünnepkört idézik. Megtalálhatjuk itt Jeremiás és Izaiás prófétát, a pásztorokat ébresztő angyalt és az álmában töprengő Józsefet. A *temporale* címlapja azonban nem csak műves fametszetei miatt érdekes. Felirata legalább annyira figyelemre méltó:

*Incipit breviarium ordinis sancti Benedicti
de observantia cum rubrica sancti martini
sacri monasterii Panonie et totius regni Hungarie.*

Mint korábban már említettük, a breviárium több helyütt is tartalmaz stílusában és díszítettségében teljesen egybevágó címlapokat, szám szerint ötöt. A zsolozsmára nem közvetlenül vonatkozó felirat azonban csak a breviárium legelején és itt, a *temporale* címoldalán olvasható. E két felirat a breviárium mindkét kiadásában változás nélkül szerepel.

Érdekes néhány gondolat erejéig elidőzni e két felirat szövege mellett. A „*Breviarium Ordinis Sancti Benedicti*” kezdet közös. Hiányzik azonban a *temporale* feliratából a „*de novo*”, hiányzik a melki rubrikák említése is, de ott találjuk az elején az „*Incipit*” szót. Mindez azt sugallhatja, hogy a breviáriumnak ezen a pontján valamiféle cezúrára lelhetünk, de hogy ez miben áll, annak megállapításához további részletes vizsgálatok szükségesek. Hogy Tolnai nem szolgai módon vesz át egy breviáriumot a melki apátságtól, azt már Mályusz Elemér is megállapítja. Érdekes lenne azonban részleteiben tisztázni, hogy Tolnai Máté Breviáriuma milyen forrásokra és milyen mértékben támaszkodik. A bencés breviáriúmok nem mutatnak olyan egységes képet szerte Európában, mint ciszterci vagy premontrai testvéreik. Kérdés, hogy a magyarországi bencések

szerzetesi fegyelmének helyreállítását magára vállaló Tolnai milyen mértékig vette figyelembe Breviáriuma összeállításakor a meglévő helyi szokásokat. Okkal feltételezhető, hogy a Szent László idejében összeírt 43 liturgikus könyv emléke sem múlt el ez időre nyomtalanul. Kérdés, hogy az „observantia cum rubrica sancti martini” egy meglévő, sajátosan magyar hagyomány továbbélése, vagy csupán a vágyott egység szándékának megfogalmazása. A melki monostor Tolnai idejében már híres szabályzatokkal bírt, amelyek pontosan leírták a helyi szerzeteséletet. Szinte kézenfekvő lehetett, hogy a meglazult fegyelmű magyarországi monostorok megreformálásához mintául szolgáljanak. És valóban, Tolnai breviáriuma nem szűkölködik rubrikákban — gondoljunk csak a psalteriumban már említett officium capituli-ra, a kompletóriumra vagy a breviárium végén olvasható mintegy húsz oldalnyi „Tabula totius anni” címet viselő általános rendelkezéseket tartalmazó, zömében pirossal is nyomott szövegekre.

A temporale az egyes időszakok és ünnepek antifónáit, kapitulumait, rezponzóriumait, olvasmányait, kollektáit és mindezek rubrikáit tartalmazza ádvent első vasárnapjától a pünkösd utáni vasárnapokig bezárólag. Az olvasmányok szövegei az őszi vasárnapok és az azokat követő köznapok kivételével teljes terjedelmükben szerepelnek, a vasárnapi és ünnepi vigíliák evangéliumi perikópái csak az első vagy az első két mondattal, utalásszerűen. Az őszi hónapokra részletes utasításokat közöl a vigília olvasmányait illetően.

A sanctorale meglehetősen változatos képet mutat. Szent András apostol ünnepével kezdődik, és végigjárja az esztendőt. Az itt fellelhető zsolozsmák anyagában számos olyan himnuszt is találunk, amelyek a pszalteriumhoz fűzött himnáriumban nem szerepelnek. Amíg ez utóbbinak himnuszai néhány kivételtől eltekintve zömében nyolc szótagú jambikus strófákból állnak, addig a sanctorale himnuszanyaga már a versformák tekintetében is rendkívül változatos. A szapphói strófákon túl találunk 11 szótagos sorokból álló verseket, mint például Szent Margit szűz és vértanú zsolozsmájában, de nem ritka a *Pange lingua* himnuszokból ismert 8+7 szótagos strófaszerkezet sem. A sanctorale feltűnően kedveli a verses históriákat. Ilyen verses históriák a magyar szentek zsolozsmái, azaz Szent István király, Szent László király, Szent Imre herceg, Szent Erzsébet asszony, Szent Gellért püspök, vagy a zoborhegyi remeték zsolozsmája is. De verses anyaga van többek között Szent Anna ünnepének is.

*Pangat chorus hymnum dei filio
de martyris margarete prelio
que prefecto passa sub Olibrio
consecrari meruit martyrio.*

(Himnusz Szent Margit vértanúszűz tiszteletére)

A breviárium utolsó része Szűz Mária officiumának díszes címoldalával kezdődik, majd a halotti officiummal folytatódik. E két officiumot bizonyára mindennapos használatra szánták és kötötték egybe a sanctorale végén. A pszal-

térium végén nem szereplő *Memento salutis Auctor* kezdetű Mária-himnusz szövegét a breviárium ezen a helyen hozza. A halotti officium vesperása ötszoltáros, himnuszt a halotti officiumban szokás szerint nem találunk.

A halotti officium után általános rendelkezések olvashatók „*Tabula totius anni*” címmel, amelyek a zsolozsma végzésének módját igen részletesen taglalják és szabályozzák. Végül a betegek kenetének szertartása, a haldoklók fölött mondandó könyörgések, a temetési szertartás, az asztali áldás a refektóriumban, a szentmise előtti imádságok, különféle egyéb áldások és a lektor megáldásának formulái zárják a breviáriumot.

Tolnai Máté breviáriumának jelentősége a magyarországi bencések történetében vitathatatlan. A Tolnai előtti időkből legföljebb a csekély számú töredékre és Szent László összeírólevelére hagyatkozhatunk, ha a magyar bencés monostorok zsolozsmázó imaéletéről szeretnénk valamennyit megtudni. A török megszállás utáni időkből Lendvay Placid 1693-ban kiadott *Proprium Sanctorum Archi-Coenobii S. Martini* című kötete jelentős, bár csak igen csekély mértékben mutatkoznak átfedések Lendvay kiadása és a Tolnai-féle breviárium között. Legyen elegendő példaként megemlíteni, hogy amíg Tolnai breviáriuma Szent László teljes verses zsolozsmáját közli annak himnuszaival együtt, addig Lendvaynál a következő utalást találjuk az ünnep címe után: „*Omnia de communi Confessoris non Pontificis*”. A török utáni helyreállítás után a magyarországi bencések is jórészt az V. Pál tekintélyével megerősített *Breviarium Monasticum*-ot használták, mígnem 1843 decemberében a neogallikán szellemű *Breviarium Maurinum* bevezetésével végleg szakítottak azzal a bencés liturgikus hagyománnyal, amelyet mind Tolnai Máté breviáriuma, mind a török kor után használt breviárium hitelesen, a Szentszék által jóváhagyott módon képviselt.

Végezetül álljon itt Szent Anna ünnepének vesperáshimnusa Tolnai Máté breviáriumból, amelynek sajátossága, hogy az *Ave maris stella* kezdetű középkori himnusz egyébként igen ritka versformájában íródott!

De Sancta Anna matris Marie

*Lucis huius festa
colat plebs honesta :
Deum celi dignis
confrequentans hymnis.*

*Mater Matris Christi
ex hoc mundo tristi :
migrans fide bona
sue vite dona.*

*Annam sic expresse
fudit radix lesse :
ut sit mater Matris
Nati Dei Patris.*

*Ex hac carnis planta
surgit virgo sancta :
ex hoc fluit fonte
lapis scissus monte.*

*Celo tam sublata
mulier beata :
suo nos precatu
purget a reatu.*

*Trino laus et Uni
Deo sit gloria :
cum quo vivit Anna
simul cum Maria.*

Amen.

†
 Breuiariū ordinis sancti Be-
 nedicti de nouo in monte
 pānonie Sancti marti-
 ni: Ex rubrica patrū
 mellicen. sūma
 diligētia ex-
 tractuz.

Lucas Alantse libra-
 rius Wiennēse.